॥ श्रीउपदेशग्रंथावलि ॥

॥ अंक ओगणचाळीशमो* ॥

॥ कर्ममहिमा ॥

આ પૃથિવીપર વસતાં મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓની વિચિત્ર સ્થિતિ જોઈ તેમની તેવી સ્થિતિનું વાસ્તવિક કારણ જાણવાની ઇચ્છા રાખનાર કોઇ મનુષ્ય પોતાના દેશના કોઇ વિવેકી ને દયાળુ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનની સમીપ ગયો, અને તેમને આદરપૂર્વક નમન કરી પછી વિનયપૂર્વક તે આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યોઃ—"હે ભગવન્! આ પૃથિવીમાં કોઇ મનુષ્યો ઉત્તમ કુળમાં જન્મ પામેલા ને કોઈ મનુષ્યો અધમ કુળમાં જન્મ પામેલા, કોઇ સુરૂપ ને કોઇ કુરૂપ, કોઇ બહુધા નીરોગી ને કોઇ બહુધા

---

* શાકે ૧૮૩૩ આષાઢસુદિ ૧૫.

મુમુક્ષુજનોના મનનાર્થે પ્રકટ કરનાર

માધવજી રતનજી મહેતા. માળીઆ—કાઠીઆવાડ.

તથા

ત્રિભુવન ભુડાભાઈ યાજ્ઞિક. મેંદરડા—કાઠીઆવાડ.

પ્રકટ કરી—ભીખા

રોગગ્રસ્ત, કોઇ બળવાન્ શરીરવાળા [illegible] કોઇ ધનવાન્ ને કોઇ દરિદ્રી, કોઇ પ્રતિષ્ઠિત ને કોઈ અપ્રતિષ્ઠિત, કોઇ રાજા ને કોઇ પ્રજા, કોઇ સર્વ ઇંદ્રિયોવાળા ને કોઇ એક કે વધારે ઇંદ્રિયોથી રહિત, કોઇ બળવાન્ ઇંદ્રિયોવાળા ને કોઇ નિર્બળ ઇંદ્રિયોવાળા, કોઈ બુદ્ધિબળવાળા ને કોઇ બુદ્ધિહીનજેવા, કોઇ વિદ્વાન્ ને કોઈ નિરક્ષર, કોઇ સદાચરણમાં પ્રીતિવાળા ને કોઇ દુરાચરણમાં પ્રીતિવાળા, કોઇ ભક્ત ને કોઈ અભક્ત, કોઇ ચિત્તને વશ વર્તાવનારા ને કોઈ ચિત્તને વશ વર્તનારા, અને કોઇ જ્ઞાની ને કોઇ અજ્ઞાની પ્રતીત થાય છે. વળી માણસથી ઊતરતાં ગણાતાં પ્રાણીઓમાં પણ કોઈ પ્રાણી સુખી ને કોઈ પ્રાણી દુઃખી તથા કોઇ પ્રાણી બળવાન્ ને કોઇ પ્રાણી નિર્બળ જોવામાં આવે છે. માણસોની અને તેનાથી ઊતરતાં પ્રાણીઓની સ્થિતિની આવી વિચિત્રતા શાથી છે? પ્રાણીઓને આ વિચિત્ર સ્થિતિઓ શું અકસ્માતજ પ્રાપ્ત થયેલી છે? કે કોઇ નિયામકે તેમને આવી સ્થિતિઓ પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે આપી છે? વા અન્ય કોઇ કારણથી તેમને આવી વિચિત્ર સ્થિતિઓની પ્રાપ્તિ થઇ છે? મારા મનમાં બાણની પેઠે સાલતા આ સંદેહને હે પ્રભો! આપ કૃપા કરીને દૂર કરશો."

તે પૃચ્છા કરનાર મનુષ્યનાં આવાં વચનો સાંભળી આ વિશ્વની સર્વ સ્થિતિઓને હાથમાં રાખેલા આંબળાની પેઠે સંશયવિપર્યયરહિત જાણનારા ને ઉદારચિત્તવાળા તે પરમકારુણિક મહાવિદ્વાન્ તે મનુષ્યના સંશયને દૂર કરવા તેના પ્રતિ પ્રસન્નમને ગંભીર ને મધુર સ્વરથી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાઃ—"હે સજ્જન! તમે યોગ્ય પૂછ્યું. જે ઉપયોગી વિષય આપણને ન સમજાતો હોય તે વિષય આપણાથી વધારે જાણનારને પૂછવાથી આપણા મનનું સમાધાન થવાનો સંભવ છે, ને તે સમાધાનથી આપણને આપણા કર્તવ્યની દિશાનું યથાર્થ ભાન થાય છે,

વા આપણા કર્તવ્યમાં કાંઇ સુધારો કે ફેરફાર કરવાજેવું હોય તો તે જણાઇ આવે છે. આમ થવાથી આપણે આપણા કર્તવ્યનું ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ પ્રકારે પાલન કરીને અંતે કૃતાર્થ થઇએ છીએ. ‘ પૃચ્છતા નર પંડિતા ’ તથા ‘ પૂછનાં સો ભૂલનાં નહિ ’ આ કહેવતો પણ યોગ્ય પુરુષને ઉપયોગી પ્રશ્નો કરવામાં રહેલા લાભને સૂચવે છે. મિથ્યાભિમાનથી કે શરમથી જે મનુષ્ય પોતાને ઉપયોગી હોય તેવા સંદેહવાળા વિષયનો પ્રશ્ન કોઇ યોગ્ય વિદ્વાનને પૂછી શકતો નથી તે પોતાના પ્રાપ્ત જ્ઞાનમાં વધારો કરી શકતો નથી, ને જ્ઞાનની વૃદ્ધિના અભાવે તે પોતાની શક્તિમાં વધારો નહિ કરી શકવાથી કૃતાર્થ પણ થઇ શકતો નથી.

હે વિવેકિન્ ! આ પૃથિવીપર રહેલાં તથા અન્ય ભુવનોમાં રહેલાં પ્રાણીઓની જે વિચિત્ર સ્થિતિઓ આપણા જોવામાં તથા સાંભળવામાં આવે છે તે સર્વ વિચિત્ર સ્થિતિઓ તેમનાં પૂર્વકર્મોને લીધે તેમને પ્રાપ્ત થઇ છે, અર્થાત્ પ્રાણીઓની ભિન્ન ભિન્ન રુચિ, પ્રવૃત્તિ, સ્થિતિ ને આકૃતિમાં તે પ્રાણીઓએ પૂર્વે કરેલાં કર્મો હેતુભૂત છે. કર્મ એટલે ક્રિયા. કર્મ શુભ, અશુભ અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારનાં છે. તેમાં શુભ કર્મ બે પ્રકારનાં છે, સકામ શુભ કર્મ ને નિષ્કામ શુભ કર્મ. આ લોકના વા પરલોકના કોઇ પણ પ્રકારના ફળની ઇચ્છા રાખીને કર્તાપણાના અભિમાનપૂર્વક કરવામાં આવતું શુભ કર્મ તે સકામ શુભ કર્મ કહેવાય છે; અને ચિત્તશુદ્ધિ, જ્ઞાન ને પરમાત્માની કૃપા વા મોક્ષથી ભિન્ન કોઇ પણ પ્રકારના સાંસારિક ફળની ઇચ્છાવિના નિરભિમાનપણે કરવામાં આવતું શુભ કર્મ તે નિષ્કામ શુભ કર્મ કહેવાય છે. જે કર્મવડે પોતાને કે અન્યને વર્તમાનમાં કે ભવિષ્યમાં અપકાર ન થાય તથા પોતાને વર્તમાનમાં સંતોષ ને ભવિષ્યમાં નિર્દોષ લાભ મળે તે કર્મ શુભ કહેવાય છે, જે કર્મવડે પોતાને કે અન્યને વર્તમાનમાં કે ભવિ-

ઓમાં અપકાર થાય તથા પોતાને વર્તમાનમાં પોતાના કોઇ મનોવિકારથી સંતાપ થતાં છતાં પણ ભવિષ્યમાં દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય તે કર્મ અશુભ કહેવાય છે, અને જે કર્મવડે પોતાને કે અન્યને વર્તમાનમાં કે ભવિષ્યમાં ઉપકારઅપકાર થાય તથા પોતાને વર્તમાનમાં હર્ષખેદ ને ભવિષ્યમાં સુખદુઃખ થાય તે કર્મ મિશ્ર કહેવાય છે. શાસ્ત્રના શબ્દોમાં કહીએ તો શાસ્ત્રે કરવાયોગ્ય કહેલાં જે કર્મ તે શુભ, જે કર્મ કરવાની શાસ્ત્રે ના પાડી છે તે કર્મ અશુભ, ને જે પુણ્યપાપ બંને રૂપ હોય એવું કર્મ તે મિશ્ર કહેવાય છે. સ્થૂળશરીર, વાણી આદિ પાંચ કર્મેંદ્રિયો, શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો, ને અંતઃકરણ એ સર્વ આ જીવને કર્મ કરવાનાં સાધનો છે. એ સાધનોવડે જે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે તે કર્મના સંસ્કાર તે કર્મ કરનાર મનુષ્યના અંતઃકરણમાં પડે છે. કર્મ અંતઃકરણાદિના મંદ વેગથી કરવામાં આવ્યું હોય તો તેના સંસ્કાર થોડા બળવાળા પડે છે, કર્મ મધ્યમ વેગથી કરવામાં આવ્યું હોય તો તેના સંસ્કાર મધ્યમ બળવાળા પડે છે, અને કર્મ તીવ્ર વેગથી કરવામાં આવ્યું હોય તો તેના સંસ્કાર બહુ બળવાળા પડે છે. થોડા બળવાળા સંસ્કારો જો તેનાથી વિપરીત સંસ્કારોવડે ફળ આપવાની શક્તિથી રહિત ન થાય તો તેઓ લાંબે કાળે ફળ આપવા સમર્થ થાય છે, મધ્યમ બળવાળા સંસ્કારો જો તેનાથી વિપરીત સંસ્કારોવડે ફળ આપવાની શક્તિથી રહિત ન થાય તો તેઓ કેટલોક સમય વીત્યા પછી ફળ આપવા સમર્થ થાય છે, અને તીવ્ર ને તીવ્રતર બળવાળા સંસ્કારો જો તેનાથી વિપરીત સંસ્કારોવડે ફળ આપવાની શક્તિથી રહિત ન થાય તો તેઓ થોડા સમયમાં ફળ આપવા સમર્થ થાય છે.

જેમ આઘાત અને પ્રત્યાઘાત એ બંને સમાન સામર્થ્યવાળા ને એકબીજાથી વિરુદ્ધ ગતિવાળા છે તેમ કર્મવડે પડતા સંસ્કારો

અને તેવડે પ્રકટનારું ફળ એ બંને પણ સમાન સામર્થ્યવાળાં ને એક-બીજાથી વિરુદ્ધ ગતિવાળાં છે. કર્તાએ અન્યને સુખ કે દુઃખ આપવા-માટે જે કર્મ કર્યું તેના સંસ્કારો પ્રથમ કર્તાના અંતઃકરણની અભિ-મુખ થઇ તેના અંતઃકરણમાં સ્થિતિ કરે છે, ને વિપાકકાળે કર્તાને સુખની કે દુઃખની સામગ્રી મેળવી આપવા બાહ્યવેગવાળા થઇ સામા ઊછળે છે, તેથી તે સંસ્કારો ને ફળ એકબીજાથી વિરુદ્ધ ગતિવાળાં છે એમ કહેવાય છે.

શુભ કર્મવડે કર્તાના અંતઃકરણમાં શુભ સંસ્કાર પડે છે, ને તે શુભ સંસ્કારથી સમય આવે કર્તાના અંતઃકરણમાં શુભ વિચાર ઉપજી તેની શુભ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે; અને અશુભ કર્મવડે કર્તાના અંતઃ-કરણમાં અશુભ સંસ્કાર પડે છે, ને તે અશુભ સંસ્કારથી સમય આવે કર્તાના અંતઃકરણમાં અશુભ વિચાર ઉપજી તેની અશુભ કર્મમાં પ્રવૃ-ત્તિ થાય છે.

તમે કોઇ મનુષ્યને મહાજ્ઞાની, કોઇને મહાયોગી, કોઇને મહાભક્ત, કોઇને મહાવિરાગી, કોઇને ધર્મનિષ્ઠ, કોઇને સદ્ગુણી, કોઇને સદાચારી, કોઇને વિદ્વાન્, કોઇને પ્રતિષ્ઠિત, કોઇને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળો, કોઇને સર્વ ઇંદ્રિયોના યોગ્ય સામર્થ્યવાળો, કોઇને સુરૂપ, કોઇને બળવાન્, કોઇને નીરોગી, કોઇને ગુણવાન્ પતિવ્રતા ને સુરૂપ સ્ત્રીવાળો, કોઇને સુપુત્રવાળો, કોઇને સુપુત્રીવાળો, કોઇને સારાં સગાંવહાલાંવાળો, કોઇને સુમિત્રવાળો, કોઇને સુસેવકવાળો, કોઇને ધનવાન્, અને કોઇને અન્ય અનુકૂળ સ્થિતિવાળો જુઓ છો તે સર્વ સ્થિતિઓ તેમને તેમનાં પૂર્વજન્મોનાં વા આ જન્મનાં શુભ કર્મોથી પ્રાપ્ત થઇ છે, અર્થાત્ ઉપર કહેલી સ્થિતિમાંની કોઇ પણ એક વા તેથી વધારે ઇચ્છવાયોગ્ય સ્થિતિ તેમને તેમનાં શુભ કર્મોના પરિણામરૂપે પ્રાપ્ત થઇ છે; અને તમે કોઇ મનુષ્યને અજ્ઞાની, કોઇને ચંચળ ચિત્તવાળો,

કોઈ ને પરમાત્માથી વિમુખ, કોઇને રાગી, કોઈ ને ધર્મમાં શ્રદ્ધાવિનાનો, કોઈ-ને દુર્ગુણી, કોઇને દુરાચારી, કોઇને નિરક્ષર, કોઇને જ્યાં ત્યાં અપમાન પામતો, કોઇને જાડી બુદ્ધિવાળો, કોઇને ન્યૂન ઇંદ્રિયવાળો વા ઇંદ્રિયોના યોગ્ય સામર્થ્યવિનાનો, કોઇને કુરૂપ, કોઇને નિર્બળ, કોઇને રોગી, કોઇને કુલટા ગુણહીન ને કુરૂપ સ્ત્રીવાળો, કોઇને કુપુત્રવાળો, કોઇને કુપુત્રીવાળો, કોઇને નઠારાં સગાંવહાલાંવાળો, કોઇને કુમિત્રવાળો, કોઇને નઠારા સેવકવાળો, કોઇને નિર્ધન, ને કોઇને અન્ય પ્રતિકૂળ સ્થિતિવાળો જુઓ છો તે સર્વ સ્થિતિઓ તેમને તેમનાં પૂર્વ જન્મોનાં વા આ જન્મનાં અશુભ કર્મોથી પ્રાપ્ત થઈ છે, અર્થાત્ ઉપર કહેલી સ્થિતિમાંની કોઈ પણ એક વા તેથી વધારે નહિ ઇચ્છવાયોગ્ય સ્થિતિ તેમને તેમનાં અશુભ કર્મોના પરિણામરૂપે પ્રાપ્ત થઇ છે. સ્ત્રીઓની સુખીદુઃખી સ્થિતિમાં પણ તેમણે આગળ કરેલાં શુભાશુભ કર્મો હેતુરૂપ છે. પશુ, પક્ષી, તિર્યક્, (પેટે ચાલનારાં પ્રાણી,) જળચર, કીટ ને પતંગાદિની સારી વા નઠારી સ્થિતિમાં પણ તેમનાં (તે જીવનાં) આગળ કરેલાં સારાં વા નઠારાં કર્મ હેતુરૂપ છે. આવી રીતે આ જગત્માં પ્રાણીઓની જે જે વિચિત્ર સ્થિતિઓ જોવામાં આવે છે તે તે વિચિત્ર સ્થિતિઓનું કારણ તે તે જીવોએ આગળ કરેલાં વિચિત્ર કર્મોજ છે.

હે સારગ્રાહી બુદ્ધિવાળા! એક ઇશ્વરસદૃશ સમર્થ આચાર્યને તમે સિંહાસનઉપર બેસી ધર્મોપદેશ કરતા જુઓ છો ને સહસ્રો મનુષ્યોને તેમના ચરણારવિંદઆગળ બેસી તેમના ઉપદેશામૃતનું પરમપ્રીતિ ને વિનયપૂર્વક પાન કરતા જુઓ છો, એક વિદ્વાનને તમે ઉચ્ચાસનપર બેસી અધ્યયન કરાવતા જુઓ છો ને સંકડો વિદ્યાર્થીઓને તેમની પાસેથી શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરતા જુઓ છો, એક રાજાને તમે સિંહાસનઉપર બેસી અન્ય જનોને આજ્ઞા કરતા જુઓ છો ને તેમના સંકડો

સેવકોને તે નૃપની આજ્ઞાને મસ્તકપર ચઢાવતા જુઓ છો, એક ધનવાનને તમે વ્યવહારનાં ઉત્તમ સુખનો અનુભવ કરતો જુઓ છો ને એક નિર્ધનને વ્યવહારમાં દુઃખાનુભવ કરતો જુઓ છો, એક મનુષ્યને તમે અનુકૂળ સગાંવહાલાં આદિવાળો ને અનુકૂળ સ્થિતિવાળો જુઓ છો ને બીજાને તેથી કેવળ વિપરીત સ્થિતિમાં જુઓ છો, એક હાથીને તમે કોઈ મહારાજાની ગજશાળામાં શ્રમવિના માનપૂર્વક ઉત્તમ પ્રકારના આહારનો અનુભવ કરતો જુઓ છો ને એક હાથીને એક ઘાસ વેચનારાને ત્યાં ઘાસ વહેવાનું શ્રમસાધ્ય કામ કરતાં છતાં માત્ર સાધારણ આહારપર પોતાના દિવસો વ્યતીત કરતો જુઓ છો, એક અશ્વને તમે રાજાની ઘોડારમાં મનુષ્યોથી સેવાતો જુઓ છો ને એક અશ્વને બરડાપર ભાઠાં પડ્યાં છે તોપણ દુઃખપૂર્વક ભાર ઉપાડીને ચાલતો જુઓ છો, અને એક શ્વાનને તમે મહારાજાના કે ધનાઢ્યના માણસથી સેવાતો જુઓ છો ને એક શ્વાનને નગર કે ગામની શેરીઓમાં માર ખાતો જુઓ છો, આ તેમની વિપરીત સ્થિતિઓ શું તમારા અંતઃકરણમાં તેમનાં અધિકન્યૂન શુભ કર્મનું વા ચઢતાંઊતરતાં શુભાશુભ કર્મના ફળનું ભાન કરાવતી નથી?

કર્મ જડ હોવાથી તે પોતાની મેળે કર્તાને શુભાશુભ સ્થિતિની સાથે જોડવારૂપ ફળ આપી શકે નહિ એમ તમને શંકા થાય તો તમારી તે શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છેઃ—શુભાશુભ કર્મ કરવાથી કર્તાના અંતઃકરણમાં શુભાશુભ સંસ્કાર પડે છે. તે સંસ્કારના અધિષ્ઠાનરૂપ જે ચેતન છે તે ચેતન તથા તે ચેતનને આશરે રહેલી માયા એ બેનો સંયોગ થવાથી પ્રતીત થનારૂં જે તત્ત્વ છે તેને અંતર્યામી એવું નામ આપવામાં આવે છે, તે અંતર્યામી વા ઈશ્વર કર્મફલપ્રદાતા મનાય છે. તે ઈશ્વર મનુષ્યનાં શુભાશુભ કર્મનું શુભાશુભ ફળ આપવામાં નિમિત્તરૂપ

થાય છે. આવી રીતે ઈશ્વરચેતન કર્મનું ફળ આપે છે, કર્મના જડ સંસ્કારો પોતે પોતાની મેળે ફળ આપતા નથી. કર્મનું ફળ થવામાં સંસ્કારો ઉપાદાનકારણરૂપ છે, ને ઈશ્વર નિમિત્તકારણરૂપ છે.

સંચિત, ક્રિયમાણ ને પ્રારબ્ધ એમ કર્મના ત્રણ પ્રકાર પણ ગણવામાં આવે છે. જે કર્મો અંતઃકરણાદિના મંદ વા મધ્યમ વેગવડે થયેલાં હોવાથી જેના સંસ્કારો બહુ બળવાન્ વેગથી પડ્યા નથી, તેથી વર્તમાનજન્મમાં જેનું ફળ ભોગવવામાં આવવાનું નથી એવા અપક્વ સંસ્કારો વા તેવા સંસ્કારોનું હેતુભૂત કર્મ તે **સંચિતકર્મ** કહેવાય છે, સંચિતકર્મના સમૂહમાંથી વર્તમાનદેહના પતનકાળે ફળ આપવામાટે પરિપક્વ થયેલા જે સંસ્કારો તુરતનો ભાવિજન્મ આપવામાં હેતુભૂત થાય છે તે સંસ્કારો વા તેનાં હેતુભૂત કર્મો તે **પ્રારબ્ધકર્મ** કહેવાય છે, અને પ્રારબ્ધકર્મનું ફળ ભોગવતાં અભિમાનપૂર્વક જે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે તે કર્મ વા તે તે કર્મદ્વારા પડતા સંસ્કારો તે **ક્રિયમાણ** કર્મ કહેવાય છે. ક્રિયમાણકર્મથી પડેલા સંસ્કારોમાંથી જે સંસ્કારો વર્તમાનશરીરમાં ફળ આપી શકે એવા બળવાન્ હોય તે પ્રારબ્ધકર્મરૂપ થાય છે, ને જે સંસ્કારો બળહીન હોય તે સંચિતકર્મની સાથે ભળે છે.

જે કર્મમાં શરીરનું પ્રધાનપણું હોય તે શુભાશુભકર્મનું શુભાશુભ ફળ આ જન્મમાં કે આવતા જન્મમાં મુખ્યત્વે શરીરપર થાય છે, જે કર્મમાં કોઇ પણ ઇંદ્રિયનું પ્રધાનપણું હોય તે શુભાશુભકર્મનું શુભાશુભ ફળ આ જન્મમાં કે આવતા જન્મમાં મુખ્યત્વે તે કર્મ કરનાર ઇંદ્રિયપર થાય છે, અને જે કર્મમાં અંતઃકરણનું પ્રધાનપણું હોય તે શુભાશુભકર્મનું શુભાશુભ ફળ આ જન્મમાં કે આવતા જન્મમાં મુખ્યત્વે અંતઃકરણપર થાય છે. શરીરાદિવડે થનારાં તે શુભાશુભ કર્મ નાનાપ્રકારનાં હોવાથી તેનાં શરીરાદિને પ્રાપ્ત થનારાં ફળ પણ નાનાપ્રકારનાં

હોય છે. મનુષ્ય પોતાના શરીરાદિવડે જે શુભાશુભ કર્મ કરે છે, તે કર્મોને તથા તે કર્મદ્વારા તેને ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થતાં ફળોને થોડાંક ઉદાહરણ આપીને તમને સમજાવવામાં આવે છે. જે મનુષ્ય વર્તમાન જન્મમાં પોતાની જાતિ વા કુળનું બહુ અભિમાન કર્યા કરે છે તે અહિં તિરસ્કારને પાત્ર થઇ ભાવિજન્મમાં નીચ જાતિ વા નીચ કુળમાં જન્મ ધારણ કરે છે, અને જે મનુષ્ય વર્તમાન જન્મમાં પોતાની જાતિ વા કુળનું અભિમાન જેટલા પ્રમાણમાં કરતો નથી તેટલા પ્રમાણમાં વર્તમાન જન્મમાં તે માન પામી ભાવિજન્મમાં ઉત્તમ જાતિ વા ઉત્તમ કુળમાં જન્મ ધારણ કરે છે; જે મનુષ્ય પોતાના શરીરના બળનું અભિમાન કરે છે તે મનુષ્ય વર્તમાન જન્મમાં શરીરના બળની કાંઇક ક્ષીણતા અનુભવી ભાવિજન્મમાં શરીરની નિર્બળતાને પ્રાપ્ત થાય છે, અને જે મનુષ્ય વર્તમાન જન્મમાં પોતાના શરીરબળનું અભિમાન કરતો નથી તે મનુષ્ય વર્તમાન જન્મમાં શરીરના બળને કાંઇક અંશે અનુભવી ભાવિજન્મમાં શરીરના વિશેષ બળને પ્રાપ્ત કરે છે; જે મનુષ્ય વર્તમાન જન્મમાં પોતાના શરીરને અપવિત્ર રાખ્યા કરે છે તે મનુષ્ય ઉત્તરોત્તર વધારે મલિનતાવાળો થઇ ભાવિજન્મમાં મલિનતાવાળું શરીર પામે છે, અને જે મનુષ્ય વર્તમાન જન્મમાં પોતાના શરીરને પવિત્ર રાખ્યા કરે છે તે મનુષ્ય ઉત્તરોત્તર વધારે પવિત્રતાવાળો થઈ ભાવિજન્મમાં પવિત્રતાવાળું શરીર પ્રાપ્ત કરે છે; જે મનુષ્ય વ્યભિચારમાં પ્રવૃત્ત રહે છે તે મનુષ્ય આ જન્મમાં હતવીર્ય થઇ ભાવિજન્મમાં નપુંસક થાય છે, અને જે મનુષ્ય વ્યભિચારથી દૂર રહે છે તે મનુષ્ય આ જન્મમાં વીર્યવાન્ રહી ભાવિજન્મમાં વીર્યવાળા શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે; જે મનુષ્ય વર્તમાન જન્મમાં હિંસા કર્યા કરે છે તે મનુષ્ય આ જન્મમાં અન્યથી થતી પીડાનો કેટલોક અનુભવ કરી ભાવિ-

જન્મમાં અન્યથી પીડા થાય એવા શરીરને પ્રાપ્ત કરે છે; અને જે મનુષ્ય વર્તમાન જન્મમાં ચોરી કરે છે તે મનુષ્ય આ જન્મમાં કાંઇક નિર્ધનતાનો અનુભવ કરી ભાવિજન્મમાં વિશેષ નિર્ધનતાનો અનુભવ કરે છે, અને જે મનુષ્ય વર્તમાન જન્મમાં ચોરી કરતો નથી તે મનુષ્ય આ જન્મમાં કાંઇક ધનવાન્પણાનો અનુભવ કરી ભાવિજન્મમાં મહા ધનવાન્ થાય છે. આવી રીતે શરીરવડે થતાં શુભાશુભ કર્મનું સારું કે નઠારું ફળ કર્મના નિયમપ્રમાણે કર્મફળપ્રદાતા શ્રીઇશ્વરતરફથી મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, રસના ને નાસિકાવડે તથા વાણી, હાથ, પગ, ઉપસ્થ ને ગુદાવડે જે જે શુભ વા અશુભ કર્મ થાય છે તે તે શુભ વા અશુભ કર્મનું શુભ વા અશુભ ફળ તેમને આ જન્મમાં કે જન્માંતરમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેમના અશુભકર્મવડે તેમની સ્વાભાવિક શક્તિની ક્ષીણતા પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેમના શુભકર્મવડે તેમની સ્વાભાવિક શક્તિનો વિકાસ થતો અનુભવાય છે. શ્રોત્રાદિ જ્ઞાનેંદ્રિયોની તથા વાગાદિ કર્મેંદ્રિયોની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ કઇ છે એ તમારા જાણવાબહાર નહિ હોય, તેથી તે વિષયની અહિં વિશેષ ચર્ચા કરવી અગત્યની નથી. અંતઃકરણની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિવિષે પણ તમે અજ્ઞાત નહિ હો. તેની અશુભ પ્રવૃત્તિવડે તેનું સ્વાભાવિક બળ ઉત્તરોત્તર હણાતું જાય છે, અને તેની શુભ પ્રવૃત્તિવડે તેનું સ્વાભાવિક બળ ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતું જાય છે. કાનનો બહુ દુરુપયોગ કરનારો ભાવિજન્મમાં બહેરો થાય, ત્વચાનો બહુ દુરુપયોગ કરનારો ભાવિજન્મમાં ત્વચાના કોઢ આદિ કોઇ ભયંકર રોગવાળો થાય, નેત્રનો બહુ દુરુપયોગ કરનારો ભાવિજન્મમાં આંધળો થાય, જીભનો બહુ દુરુપયોગ કરનારો ભાવિજન્મમાં જીભના સામર્થ્યવિનાનો થાય, નાસિકાનો બહુ દુરુપયોગ કરનારો ભાવિજન્મમાં નાસિકાના સામર્થ્યવિનાનો થાય, વાણીનો બહુ દુરુપયોગ

કરનારો ભાવિજન્મમાં મુંગો થાય, હાથનો બહુ દુરુપયોગ કરનારો ભાવિજન્મમાં હાથવિનાનો થાય, અને પગનો બહુ દુરુપયોગ કરનારો ભાવિજન્મમાં પગવિનાનો થાય. ઉપસ્થ તથા ગુદાના દુરુપયોગમાટે પણ એમજ જાણવું. તે ઇંદ્રિયોનો સદુપયોગ કરવાથી તે સદુપયોગ કરનારને ભાવિજન્મમાં તે તે ઇંદ્રિયોના સદુપયોગના પ્રમાણમાં તે તે ઇંદ્રિયોના શુભબળની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને તેનો દુરુપયોગ કરવાથી તેથી વિપરીત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. જે મનુષ્ય પોતાના અંતઃકરણનો બહુ દુરુપયોગ કરે છે તે મનુષ્ય ભાવિજન્મમાં તે દુરુપયોગના પ્રમાણમાં અંતઃકરણવિનાનો એટલે ગાંડો થાય છે, અને તેનો શુભ ઉપયોગ કરનાર ભાવિજન્મમાં ઉચ્ચ બળવાળું અંતઃકરણ મેળવે છે.

મનુષ્ય વર્તમાનજન્મમાં જેવી ભાવનાવડે જેવાં જેવાં કર્મો કરે છે તે તે કર્મનાં તેને તેવાં તેવાં ફળ આ જન્મમાં કે જન્માંતરમાં પ્રાપ્ત થાય છે. વર્તમાનજન્મમાં મનુષ્યને જે બાહ્યસામગ્રીની અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતા, શરીરનું ઉત્તમજાતિવાળાપણું નીરોગીપણું સુંદરપણું કે બળવાનપણું વા શરીરનું અધમજાતિવાળાપણું રોગીપણું કુરૂપપણું કે નિર્બળપણું, ઇંદ્રિયોની યોગ્યતા કે અયોગ્યતા, અને અંતઃકરણની યોગ્યતા કે અયોગ્યતા જોવામાં આવે છે તે સર્વ તેમને પોતપોતાનાં શુભ વા અશુભ કર્મથી પ્રાપ્ત થયેલ છે એમ વિદ્વાનો માને છે.

મનુષ્યની વર્તમાન સ્થિતિનાં હેતુભૂત તેનાં પૂર્વકર્મો છે, ને તેની ભાવિસ્થિતિની રચના કરવામાં તેનાં પછીનાં એટલે બહુધા વર્તમાનજન્મનાં કર્મો ઉપયોગી થાય છે. જે મનુષ્ય પોતાના વર્તમાનજન્મમાં ધનધાન્યાદિ લૌકિક સામગ્રી મેળવી સુખી થવા ઇચ્છતો હોય, જે મનુષ્ય પોતાનો ભાવિ જન્મ અનુકૂળ સ્થિતિવાળો ઇચ્છતો હોય, જે મનુષ્ય વિદ્વાન્ થવા ઇચ્છતો હોય, જે મનુષ્ય સદાચરણી થવા ઇચ્છતો હોય,

જે મનુષ્ય ભુવર્લોકમાં સ્વર્ગલોકમાં મહર્લોકમાં જનલોકમાં તપોલોકમાં કે સત્યલોકમાં દેવ થઇને ત્યાંનાં ઉત્તમ સુખોનો અનુભવ કરવા ઇચ્છતો હોય, જે મનુષ્ય ચિત્તને એકાગ્ર કરવા ઇચ્છતો હોય, જે મનુષ્ય અનન્યભક્ત થવા ઇચ્છતો હોય, અને જે મનુષ્ય ક્રમમોક્ષ વા સદ્યોમોક્ષ મેળવવા ઇચ્છતો હોય, તેણે ઇચ્છિતનો લાભ થતાસુધી આદરપૂર્વક નિરંતર શરીર, ઇંદ્રિયો ને અંતઃકરણથી શુભકર્મજ કર્યા કરવાં જોઇએ. વિધિવત્ સકામકર્મ કરવાથી જીવને આ લોક પરલોકનાં ઇચ્છિત સુખ મળે, તથા કર્તાપણાનું અભિમાન ને ફળેચ્છાનો ત્યાગ કરીને લૌકિકવૈદિક કર્મ આદરપૂર્વક કરવાથી તેને ચિત્તશુદ્ધિની પ્રાપ્તિ થઈ તે ચિત્તશુદ્ધિ તેને જ્ઞાનનાં વિવેકાદિ સાધનો પ્રાપ્ત કરવામાં સહાય થાય, અને ઉપાસના પણ માનસ કર્મ હોવાથી તેને કર્મની અંતર ગણીએ તો તેથી ઉપાસકને પોતાના ઇષ્ટદેવના લોકની પ્રાપ્તિરૂપ ક્રમમોક્ષ થાય, પણ કર્મથી સદ્યોમોક્ષનો લાભ કહેવો એ શ્રુતિસ્મૃતિથી વિરુદ્ધ છે એવી શંકાને અત્ર અવકાશ નથી, કારણ કે શ્રીસદ્‌ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા બ્રહ્મતત્ત્વનું મનન તથા નિદિધ્યાસન કરવાં અથવા પરમતત્ત્વસંબંધી વિચાર કરવો એ પણ એક પ્રકારનું માનસ કર્મ છે, ને તે માનસકર્મવડે પરિણામે જ્ઞાનદ્વારા અજ્ઞાનનો ઉચ્છેદ થવાથી તે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિદ્વારા મોક્ષલાભ થાય છે, માટે ઉપરનું કથન સર્વથા નિર્દોષ છે.

શરીર અને ઇંદ્રિયોદ્વારા થતાં સંધ્યાવંદન, જપ, તપ, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, અસ્તેય, દાન, ગુરુજનોની સેવા ને પવિત્રતા આદિ શુભકર્મોદ્વારા અને અંતઃકરણવડે, થતા શુભધ્યાન ને શુભવિચારરૂપ કર્મદ્વારા પ્રથમ અંતઃકરણપર ને પ્રાણપર તે કર્મના સંસ્કારોદ્વારા સારી અસર થાય છે, અને પછી તે સંસ્કારો તથા અંતઃકરણની શુભપ્રવૃત્તિ ઇંદ્રિયો, શરીર ને બાહ્યસ્થિતિપર સારી અસર કરે છે. એવી રીતે અંતઃકરણા-

દિપર શુભકર્મોની સારી ને અશુભકર્મોની નઠારી અસર થાય છે. કોઇ પણ પ્રકારનું શુભકર્મ આદરપૂર્વક વિધિવત્ કરવાથી મનુષ્યના ચિત્તની યોગ્યતામાં વધારો થાય છે, ને ચિત્તની તેવી યોગ્યતા મનુષ્યને આ લોક પરલોકનું ઇચ્છિત સુખ મેળવવામાં ઉપયોગી થાય છે, એ કથનમાં વિવેકીને સંદેહ થવો સંભવતો નથી.

શુભકર્મમાં મનુષ્યની પ્રીતિ કેવી રીતે થાય, અને અશુભકર્મ કરવાભણી પ્રકટતા અંતઃકરણ, ઇંદ્રિયો ને શરીરના કુવેગને મનુષ્ય કેવી રીતે રોકી શકે એમ જો તમને શંકા થતી હોય તો સાંભળોઃ—સત્પુરુષોના સમાગમદ્વારા ને સતશાસ્ત્રના સમજપૂર્વક વાચનદ્વારા વા શ્રવણદ્વારા મનુષ્ય જો શુભકર્મનું માહાત્મ્ય સમજે, અર્થાત્ શુભકર્મ ચિંતામણિરૂપ છે, ને તે સર્વ પ્રકારનું ઇચ્છિત સુખ આપવા સમર્થ છે એમ જાણે, તો તેને શુભકર્મમાં પ્રીતિ ઉપજે છે. શુભકર્મમાં ઉત્પન્ન થયેલી પ્રીતિ સર્વદા ટકાવી રાખવામાટે વા તેમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરવામાટે તેણે શુભકર્મમાં બહુ પ્રીતિ રાખનારા તથા શુભકર્મનું અનુષ્ઠાન કરનારા મનુષ્યોનો અનુકૂળબુદ્ધિપૂર્વક વારંવાર સમાગમ કરવો જોઇએ. અશુભકર્મ કરવાભણી પ્રકટતા અંતઃકરણાદિના કુવેગને અશુભકર્મથી પ્રાપ્ત થનારી હાનિના વિચારવડે, અશુભકર્મમાં પ્રીતિ રાખનારા મનુષ્યના તિરસ્કારપૂર્વક ત્યાગવડે, ને શુભકર્મમાં તથા તેના અનુષ્ઠાનમાં પ્રીતિ રાખનારા મનુષ્યના આદરપૂર્વક સમાગમવડે, શુભકર્મના અનુષ્ઠાનના ને અશુભકર્મના ત્યાગના નિશ્ચયના સતત સ્મરણવડે, અને અશુભકર્મભણીના અંતઃકરણાદિના વેગને શમાવવાની તથા શુભકર્મભણી અંતઃકરણાદિના વેગને વધારવાની કૃપા કરવાની અંતર્યામીની આદરપૂર્વક પુનઃ પુનઃ પ્રાર્થનાવડે અશુભકર્મભણી પ્રકટતા અંતઃકરણાદિના કુવેગને મનુષ્ય ક્રમપૂર્વક રોકવા સમર્થ થાય છે. આ સર્વ આદરપૂર્વક કંટાળ્યા વિના વા-

રેવાર કરવાથી ફળદાતા થાય છે. મૂર્ખાઇથી પડેલા કુસ્વભાવો તુરત મનુષ્યનો પલ્લો છોડતા નથી, ધૈર્ય ને સાવધાનતા રાખી પ્રીતિપૂર્વક દીર્ઘકાળ નિરંતર યોગ્ય પુરુષપ્રયત્ન કરવામાં આવે ત્યારેજ તે રાક્ષસો નિરાશ થઈ આ મનુષ્યનું લોહી પીવાનું કામ હવે અશક્ય છે એમ જાણી તેની આગળ સદાને માટે અદૃશ્ય થઇ જાય છે. મનુષ્ય જો કર્મનો યથાર્થ મહિમા સંશયવિપર્યયવિના સમજે ને અશુભકર્મને ત્યજી શુભકર્મમાંજ પ્રીતિપૂર્વક પ્રવૃત્ત રહે તો વર્તમાનમાં મનુષ્યોના મોટા ભાગની જે શોચનીય સ્થિતિ જોવામાં આવે છે તે દૂર થઇ જાય,—સર્વત્ર સંભળાતા દુ:ખના પોકારો દૂર થાય, ને ઇચ્છિતના લાભવડે સર્વ મનુષ્યોની સુખમય સ્થિતિ પ્રતીત થાય. પ્રણતપાળ પ્રભુએ મનુષ્યને ઉત્તરોત્તર સુખની અધિકતાનો લાભ થાય તેવો માર્ગ પણ ઉઘાડો રાખ્યો છે, અને ઉત્તરોત્તર દુ:ખની પ્રાપ્તિ થાય તેવો માર્ગ પણ ઉઘાડો રાખ્યો છે. કયે માર્ગે ચાલવું તે મનુષ્યની ઇચ્છાનો વિષય છે. આ બધું કથન માત્ર મનુષ્યના આકારવાળા ને પશુના જેવા અંત:કરણવાળામાટે ઉપયોગી નથી, પણ મનુષ્યના આકારવાળા ને મનુષ્યના જેવા અંત:કરણવાળામાટે ઉપયોગી છે.”

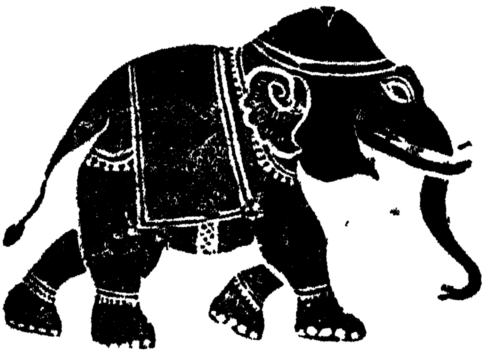
તે સર્વજ્ઞજેવા પરમકારુણિક મહાપુરુષનાં ઉપર કહેલાં વચનોનું આદરપૂર્વક શ્રવણ કર્યા પછી તેના કોઈ પ્રબળ શુભ કર્મનો ઉદય થવાથી તે વિવેકી મનુષ્યે કૃતાર્થ થવામાટે પોતાના ભાવિ કર્તવ્યનો આ પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો:—હવે આજથી મારે મારા મનને ક્રમથી અસત્યભણીથી પાછું વાળી સત્યભણી ઉત્તરોત્તર વધારે વેગવાળું કરવું; અંત:કરણ તથા ઇંદ્રિયોના યોગ્યાયોગ્ય વેગોનો વિવેક કરી તેના અયોગ્ય વેગોને શાંત કરવા, ને યોગ્ય વેગોને વહેવા દેવા; કર્તવ્યના અવધિનું ભાન થાય ત્યાંસુધી મારે મારા અંત:કરણનો વિકાસ કર્યા કરવો;

શરીર, ઇંદ્રિયો ને અંતઃકરણવડે શુભ કર્મો કરવાના જે જે પ્રસંગ મને પ્રાપ્ત થાય તે તે પ્રસંગનો લાભ લઇ અંતઃકરણની યોગ્યતા વધારવી, પણ તેને નકામા જવા દેવા નહિ; ક્રોધ, કટુભાષણ, અન્યનું સુખ જોઇ મનમાં થતી બળતરારૂપ ઇર્ષ્યા, ધનતૃષ્ણા, સત્તાતૃષ્ણા, ભેદભાવથી ઉપજતી વિષમભાવના, ત્યજી દીધેલા વિષયોનું સ્મરણ, મિથ્યાભાષણ ને નકામો બકવાદ આ દોષોથી મારે અહોરાત્ર દૂર રહેવું; યોગ્ય હોય તે આદરપૂર્વક કરવું, ને અયોગ્ય હોય તે કદીપણ કરવું નહિ, પછી પ્રાકૃત મનુષ્યો ગમે તેમ કહે તેનો મારે વિચાર ન કરવો; અપકારક રૂઢિઓને વશ નહિ થતાં પ્રમાણ ને યુક્તિથી જે ઉપકારક કર્મ હોય તેમાંજ આદર રાખવો; ઊતાવળ કરી કોઇને વિષે નઠારો અભિપ્રાય બાંધવો નહિ; જે વિચાર ને આચાર પ્રમાણ, યુક્તિ ને સ્વાનુભવથી શ્રેષ્ઠ જણાય તેનું આદરપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરવું; કોઇની પાસેથી સાંભળેલી વાતને સાચી માની જેની તેની આગળ કહેવાનો સ્વભાવ ન રાખવો; દંભ, કપટ ને મિથ્યાભિમાન એ દોષો આત્માના આનંદાદિ સ્વભાવને ઢાંકે છે, માટે તેનાથી સર્વથા દૂર રહેવું; ધનપ્રાપ્તિની, પોતાનાં વખાણ સાંભળવાની, ઉપકાર મનાવવાની, પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની, ને સ્વર્ગની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી કર્તવ્ય સમજીને શુભકર્મો કરવાં; બોલવામાં બહુજ સાવધાનતા રાખવી, અર્થાત્ બની શકે ત્યાંસુધી મૌન સેવવું; અન્ય માણસોની નકામી પંચાતમાં પડવું નહિ; સર્વદા આનંદી રહેવું, અર્થાત્ દુઃખની પ્રાપ્તિમાં ખેદને વશ ન થવું, ને પ્રતિકૂળ પ્રસંગમાં નિરાશ ન થવું; પ્રાપ્ત કામમાં મનને સારી રીતે જોડવાનો સ્વભાવ પાડવો, અર્થાત્ જે કામ કરવું તે કામરૂપ થઇ જવાનો સ્વભાવ પાડવો; ચિત્તની ચઢતી ભૂમિકાની યોગ્યતા થયે ઊતરતી ભૂમિકાઉપરનો રાગ દૂર કરવો; આળસ, દીર્ઘસૂત્રતા, પ્રમાદ, અધૈર્ય ને અદઢતાનો સર્વ પ્રકારે ત્યાગ કરવો; આત્મનિષ્ઠા રાખવી; આ-

ત્માના જ્ઞાન ને આનંદાદિ સ્વભાવોનો શીઘ્ર ને સ્પષ્ટ અનુભવ કરાવવામાં સમર્થ એવો અડગ વિશ્વાસ રાખવો; અને સર્વ પ્રાણિપદાર્થનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ તેજ મારું પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે એવો દૃઢ નિશ્ચય રાખી સર્વ પ્રાણિપદાર્થમાં વિશુદ્ધ પ્રેમ રાખવો.

પ્રત્યેક મોક્ષસાધકે પણ આ સજ્જનના જેવોજ પોતાના ભાવિ કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરવો ઉચિત છે. ઇતિ શિવમ્.

ૐ

અમદાવાદ—શ્રીસત્યપ્રકાશ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં શા. પ્રેમચંદ નહાલચંદ તથા મગનલાલ શંકરલાલ ગાંધીએ છાપ્યું.—ઠેકાણું રીચીરોડ.